

Т. Молдабай

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
(E-mail: talgatmoldabay@mail.ru)*

Көне ұйғыр әліпбиінің жазба ескерткіштерде қолданылу ерекшеліктері

Аннотация. Көне ұйғыр жазуының дала көшпенділері мәдениетіндегі орны ерекше. Ежелгі ұйғыр жазуы соғды жазуы негізінде пайда болғанын (дәлірек айтқанда: бейімделген) білеміз. Соған қарамастан бұл жазу Ұлы дала елінде ұзақ жылдар қызмет етіп, көне ұйғыр әдеби тілінің қалыптасуында маңызды рөл ойнады. Ендеше, бұл жазу – дала көшпенділері мәдениетінің ажырамас бір бөлігі.

Шығыс Түркістаннан табылған ескі ұйғыр жазулары көне түркі руникалық жазулы ескерткіштер табылуынан кейінгі әлем ғалымдарының жіті назарын аударған құбылыстарының бірі.

Осы табылған көне ұйғыр жазбаларының жанрлық жағынан алуан түрлілігі, жазу графемаларының өзіндік ерекшеліктері осы зерттеудің басты мақсаты болмақ. Автор бұл ерекшеліктер мен мазмұндық түрліліктерді жүйелеп, жазу ерекшеліктерін талдап, топтастырады. Осылайша көне ұйғыр жазуының өзіндік ерекшеліктері негізінде дала көшпенділері мәдениетіндегі қызметін анықтап, әлем мәдениетіндегі орнын айқындауға өз үлесімізді қосуға тырыстық.

Кілт сөздер: жазу, көне ұйғыр әліпбиі, Ұйғыр қағанаты, жазба ескерткіштер, мәдениет, Шығыс Түркістан, Тұрфан.

Кіріспе

Түрік қағанаты тұсында оғыздар деген атпен танылған ұйғырлар оғыз тайпалар бірлестігінің билікке талпынысынан туған саяси атау еді. Кейін тарих сахнасына «Ұйғыр қағанаты» деген атаумен белгілі болған оғыздар бірлестігі Орталық Монғолия жеріндегі Орхон өзені бойында, кейіннен Түрік қағанатына қарсы шығар тұста (639 жылдар) Баркөл аймағында отырғандығы көріне бастады. Қытай империясының қолдауына ие болған ұйғырлар басшысы Туми-тудың қаған атағын алғандығы айтылады [1, 71-148 б.]. VIII ғасырда ұйғырлардың күшейіп, саяси тарих сахнасына қайта шыққандығын біз көне түрік бітіг жазбаларында түрік қағаны Қапаған қағанның осы ұйғырларды жеңіп, өзіне бағындырғанынан білеміз [2, 56 б.]. Кейін ұйғырлар қарлұқтармен және басмылдармен тізе қосып, Түрік қағанатына қарсы шығып, Қытай империясының да қолдауымен Бойла қағанның билік жүргізіп тұрған кезеңінде, 745 жылы Түрік қағанатын құлатады. Осылайша көшпелі империялар бесігі болған Орхон аймағында Үшінші біріккен Түрік қағанаты – «Ұйғыр қағандығы» құрылады [3, 167-171 б.]. Орталығы Қарақорым қаласы болады. Ел іргесін оңтүстік-батысқа қарай ұлғайтып, сол кездегі сауда жолы – «Жібек жолын» уысында ұстау үшін қазіргі Қытай территориясындағы Шығыс Түркістан ауданындағы Идиқұт қаласын (Хоча қаласы) елдің мәдениет орталығына айналдырады. Эллиндік мәдениеттің Азиядағы нұсқасы – Бактрия мәдениетінің әсері ұйғыр мәдениетіне де өз әсерін тигізгендігін көруге болады. Жер-жерден келген сауда керуендері ел қазынасын толтырумен қатар мәдениет саласында да жаңа бастамаларға жол ашқандығын байқауға болады. Бұл өз қатарында тілге де әсер етіп, жаңа сөздер арқылы түрік тілінің сөздік қорының толысуына оң ықпал еткендігі анық. Отырықшылдыққа бейімделген дала көшпелілерінің

урбанистика мәдениеті осы Ұйғыр қағанаты дәуірімен басталады деуге толық негіз бар [4, 9-45 б.]. Жібек жолы бойында үлкен қалалар құрыла бастады. Қала мәдениеті дамып, қолөнер мен сауда гүлденді. Бұл өрлеу дәуірі 840 жылы қырғыздардың Орталық Моңғолия жеріндегі Ұйғыр қағанатын құлатуымен аяқталды. Бірақ елдің оңтүстік-батысындағы ұйғырлар билігі XII ғасырға дейін жалғасын тапты. X ғасырда осы аймаққа ықпал ете бастаған ислам мәдениеті ұйғыр мәдениетіне әсер етіп, ақырын ығыстыра бастайды. 996 жылы Жаркент пен Хотан қалаларын, Тарым аймағын өз ықпалына алған Қарахан мемлекеті осы аймақтың «Түркістан» деп аталуының негізін қалады. Бұл кезеңде жазылған араб қолжазбаларында ұйғырларды «тоғыз оғыз» деп атайды. 1209 жылы Шыңғысхан әлсіреген ұйғырларды басып алады. Осылайша ұйғырлардың саяси тарихына нүкте қойылды [5, 313-314 б.]. Бірақ ұйғыр мәдениетінің әсері Шыңғыс хан құрған моңғол мемлекеті мен оның қол астындағы түркі халықтары тарапынан жалғасын тапты. Көшпелі моңғолдарға қала мәдениеті мен жазу осы ұйғыр мәдениеті арқылы берілді. Осы ұйғыр жазуынан найман жазуы, одан Тот монғол жазуы аздаған өзгерістермен қабылданып, қазірге дейін Тот монғол жазуы ретінде қолданылып келеді.

Зерттеу әдістері мен дереккөздері

Біз белгіленген мақсатқа жету үшін осы мақаламызда жалпы ғылыми әдістер жалпыдан жекеге, жекеден жалпыға, жүйелеу және жіктеу (классификациялау), жалпылау және талдау әдістерін қолдандық. Зерттеуіміздің негізгі нысаны көне ұйғыр жазба мәтіндерін тарихи дереккөздер мен материалдарға нақты сілтемелер беру арқылы тарихи деректанымдық талдау жасадық. Жазба деректерді хронологиялық негізде іріктеп, ондағы жазу түрлеріне тарихи-салыстырмалы талдау жасадық. Жазба ескерткіштерді мазмұндық тұрғыда жіктеп, жүйелеуге тырыстық.

Ұйғыр жазба тілі дегенде біз VIII-IX ғасырларда Орталық Азияда үстемдік еткен, сол кездегі үлкен мәдени жетістікке жеткен Ұйғыр қағанатының және дала көшпелілерінің тілін еске түсіреміз. Әрине, ұйғыр жазба тілінен бұрын түркілер тарапынан қолданылған көне түрік бітігі жазуының болғандығына қарамастан, түрік жазба әдеби тілінің қалыптасуы осы ұйғыр жазуымен басталатындығын мойындауымыз керек. Себебі, көне түрік бітігі жазуымен жазылған жазба ескерткіштердің түркі тарихы мен тілін зерттеудегі маңыздылығына қарамастан, бұл кезеңдегі ескерткіштердің көбі құлпытас, естелік үндеу сарынды, әдеби шығармалық құндылығы шектеулі жазбалар болғандығын естен шығармауымыз керек. Ал Ұйғыр дәуірі жазба ескерткіштері бірнеше ғасырға созылған мәдениет пен әдебиет тілі деп айтуға толық негіз бар. Себебі, сол кездегі дала көшпелілері мен қытай өркениетінің синтезі болған Ұйғыр қағанаты, көптеген өркениеттер мен діндердің тыныштық тапқан тұрағы болғаны тарихта белгілі. Сондықтан да осы кезеңде манихей, буддизм, христиандық несториан діндерінің көптеген шығармалары түрік тіліне аударылып, ұйғыр жазуымен хатталды. Тек діни шығармалармен шектелмей, әдебиет, күнделікті тұрмыстық хаттар, іс қағаздары, емшілік қолжазбалары сияқты тұрмыстың түрлі салаларын қамтыған жазбалар осы жазу арқылы орындалды [6, 55 б.]. Ұйғырлар өздері құлатқан түрік қағанатын құраушы көшпелі тайпалардың бірі еді және түрік қағанатының құрамындағы тайпаларды өзіне бағындырғаннан кейін түрік қағанатының мирасқоры ретінде көне түрік тілін жалғастырды. Осы екі кезең ескерткіштер тіліндегі аздаған айырмашылыққа қарамастан сол кезеңдегі қолданылған тілдің бір тіл екендігін барлық ғалымдар мойындайды [7, 1-10 б.].

XVII ғасырлардан бастап ғылым әлеміне беймәлім жазулар ретінде танылып, әлем назарын өзіне аударған көне түрік бітік жазулы (түркі руникасы) ескерткіштер 1893 жылы В.Томсеннің осы жазудың кілтін табуымен жаңа деңгейге көтерілді. Әлем назары түркі ескерткіштеріне ауған еді. Іле-шала ХVIII ғасырдың соңы мен ХIX ғасырдың басында Шығыс Түркістан әлем ғалымдарының назарын өзіне аударды. 1902-1914 жылдар аралығында осы аймақта қазба жұмыстарын жүргізген Пруссия Академиясының жетістіктері басқа елдерге де әсер етіп,

осы жылдары Ресей, Ұлыбритания, Франция елдері Шығыс Түркістанға бірнеше ғылыми экспедицияларын аттандырды. Бұл экспедициялар барысында Қытай еліне қарасты Тұрфан, Дунхуан аймақтарында көптеген қала орындары мен көне тұрақтар табылып, осы жерлерде археологиялық қазбалар жүргізілді. Діни рәсімдерге арналған тау бөктерлеріне ойылған үңгірлер табылды. Аталмыш жерлерден көптеген қолжазбалар, қыш тақтайшалар, ағаш тақтайшаларға жазылған мәтіндер, үңгір қабырғаларына жазылған жазбалар, қабырға суреттері табылды. Бұл табылған археологиялық жәдігерлер, қабырға суреттері, жазба ескерткіштер мен қолжазбалар тапқан, зерттеу жүргізген ғалымдар тарапынан шет елдерге шығарылып, қазіргі таңда Санкт-Петербург, Берлин, Лондон, Париж сияқты қалалардағы музейлер мен архивтерде сақтаулы тұр. Осы табылған тарихи мұралардың ең үлкен қоры неміс ғалымдары А.Грюнвелл мен А.Лекох тарапынан жинақталып, Германияға (1902-1914 ж.) апарылған еді. Қазіргі таңда «Тұрфан жинағы» деген атаумен сегіз мыңға жуық мұра жинағы сақтаулы [8, 712-730 б.].

Аталмыш ескерткіштерді зертеген неміс ғалымы, профессор Ф.К. Мюллер көне ұйғыр жазуын тот моңғол жазуы арқылы оқып, бұл ескерткіштердің көне түрік тілінде екендігін ашады. Шығыс Түркістан аумағында табылған бұл жазба ескерткіштер көне түрік (түрік бітігі), несториан діндарлардың қолданған сириялық жазу түрлері, манихей, эстрангело, санскрит, брахми, тибет және көне ұйғыр жазуларымен жазылды. Қазіргі Моңғолия территориясынан табылған Ұйғыр қағанаты дәуірі жазба ескерткіштерінің көбі көне түрік бітігі жазуымен (Орхон жазуы, түркі руникасы) жазылды. Шығыс Түркістан аумағынан табылған ескерткіштердің көбі түрлі діни бағыттағы жазбалар еді. Ал Ұйғыр дәуіріне тиесілі көне түрік бітігі және көне ұйғыр жазуымен жазылған ескерткіштердің мазмұны алуан түрлі еді. Бұл көне түрік бітігі жазуы мен көне ұйғыр жазуларының күнделікті өмірде түрлі салаларда кеңінен қолданылғандығының айғағы еді.

Талдау

Көне ұйғыр жазуының шығу тегіне қатысты көптеген зерттеулер бар. Біз көне ұйғыр жазуының шығу тегіне қатысты белгілі ұйғыр жазуын зерттеуші ғалымдар R. Gauthiot пен Ф.Мюллердің ұстанымдарымен келісеміз. Олардың пікірінше, көне ұйғыр жазуы арамей текті соғды әліпбиінің аздаған өзгеріске ұшырап, кең көлемді қолданысқа ие болған түрі [8, 717-730 б.; 9, 82-90 б.]. Шығыс Түркістандағы көптеген жазба мәтіндердің табылуына үлес қосқан және осы мәтіндердің зерттелуіне көңіл бөлген А. Le Coq екі көне, бір жаңа нұсқада жазылған көне ұйғыр жазулы мәтіндеріне қатысты өте маңызды зерттеу жүргізеді. Ол осы зерттеуі барысында көне ұйғыр жазу түрлерінің курсивті және баспа (оқылуы қиын, қою жазу түрі) жазулы нұсқаларына ажыратады [10, 109-113 б.; 11].

Түрлі нұсқадағы көне ұйғыр жазу түрлерінің дамуы мен оның басқа жазу түрлерімен байланысын түсіну үшін алдымен біз ұйғырлардың алғашында соғды жазуын еш өзгеріссіз буддалық діни мәтіндерде қолданғандығын естен шығармауымыз керек [12, 28 б.]. Себебі, біз өте ерте кезеңнен бері (VI-VII ғ.) Жібек жолы сауда керуен жолы бойында соғды тұрақтарының болғандығын білеміз [13, 365-368 б.; 14, 7-26 б.]. Одан кейінгі кезеңдерде ұйғырлар соғды жазуын өздерінің тілдік фонологиялық жүйесіне бейімдеп, соғды әліпбиі негізінде өз әліпбилерін қалыптастырады. Ұйғыр жазуының негізгі ерекшелігі ретінде: «л» дыбысы фонологиялық бірлігінің өзгеруі; «с» мен «ш» дыбыстары арасындағы айырмашылықтың жоғалуы; «р» әрпінің астына сызық қою арқылы «л» дыбысын білдіретін әріп таңбасын қалыптасыру; «д» мен «т» әріптерінің фонологиялық бірліктерінің араласып кетуі сияқты басты ерекшеліктерді атауға болады [9, 73-82 б.; 15, 3-13 б.].

Ислам дәуірі ұйғыр жазуларына қатысты В. Радлов «*der mohammedanisch-ugurisch Schrift-character*» деп атаған жаңа бір жазу нұсқасын анықтайды [16, 252 б.]. Бұл жазу нұсқасының басты ерекшелігі араб жазуларында кездесетін айырым белгілерінің жазу таңбаларында жиі қолданылуы. Бұл жазу нұсқасына XIII ғасырдың ортасында Шыңғыс хан мен оның ұрпақтары кезеңінде қолданылған бұйрықтар мен іс қағаздарын атауымызға болады [17; 18, 287-289 б.].

Моңғолдардың ұйғыр жазуын наймандар арқылы үйренгеннен кейін бұл жазуды дала көшпелілерінің төл жазуы ретінде қабылдап, ел басқаруда дәстүрлі бір атрибуттардың бірі ретінде қолданады. Сондықтан да, сол дәуірдегі араб жазуының үстемдігіне қарамастан Моңғол елінің елдігі мен билігінің дәстүрлі негіздерінің бір атрибуты ретінде «ұйғыр жазуын» пайдаланады.

Көне ұйғыр жазуының жоғарыда атап өткен жазу ерекшеліктеріне қарай отырып, біз ортағасырлық түркілердің үш түрлі ұйғыр жазуы нұсқасын қолданғандығын айта аламыз: Біріншісі, дәстүрлі соғды жазуына негізделген жазу нұсқасы [19, 100 б.; 20, 347-360 б.]. Екіншісі, көне ұйғыр тілі фонологиясына негізделген көне ұйғыр жазуы. Үшіншісі, ислам дәуірі ұйғыр жазуы немесе Ұйғыр-Моңғол жазуы.

Жалпы көне ұйғыр жазуымен жазылып бізге жеткен қолжазбаларды төрт топқа бөліп жіктеуімізге болады:

1. Манихей дініне қатысты жазбалар
2. Буддалық дінге қатысты жазбалар
3. Христиан дініне қатысты жазбалар
4. Мұсылман дініне қатысты жазбалар

1. Манихей дініне қатысты жазбалар

Манихей дініне қатысты прозалық шығармалар саны мен көлемі жағынан көп емес. Көбі діни мәтіндер мен дұғаларды қамтиды. Діни шығармалардан басқа бір бал ашу кітабы, бір мақал-мәтел жинағы және қысқа әңгімелер бар [21, 301-305 б.].

Шамамен 930 жылдары көне түрік бітіг жазуымен жазылған «Ырық бітіг» (Бал ашу кітабы), Манихей діні танымы негізінде жазылған шығармалардың бірегейі. Ішінде манихей дініне қатысты танымдар болғандығына қарамастан «Ырық бітіг» бір діни кітап емес, бал ашу кітабы [22, 71-72 б.; 23, 6-14 б.].

Тұрфаннан табылған «Хуастуанифт» жазба ескерткіші манихей дінінің тәу ету дұғасы кітабы [24, 8-15 б.].

Тарым аймағынан табылған тағы бір жазба ескерткіш “İki Yıltız Nom (Екі көк заңы)” деп аталатын манихей діні философиясына арналған шығарма.

2. Буддалық дінге қатысты жазбалар

Буддалық бағыттағы жазбаларды біз шығармалар мазмұны негізінде төрт топқа бөліп қарастыруды дұрыс деп білеміз:

1) Винаялар: Буддалық дін адамдарының өмір жолдары мен күнделікті өмірде ұстанатын ережелері жиынтығы. Бұл мазмұндағы шығармалардың саны аз. Ең бастылары: *Karmavâcana* деп аталатын, монастырь киімдерінің қолданылуы жайлы жазба. *Pravâranâ*, бір будда дін адамының жанбыр маусымында оқшауланып жасаған діни рәсімін баяндайды [24, 8-15 б.].

2) Сутралар: Будда бурхандарының уағыздары. Көне ұйғыр тіліне аударылған ең көлемді сутра – **Altın Yaruk** (Алтын жарық). Бесбалық қаласынан шыққан Шыңқу Сели Тұтың деген адам тарапынан қытайшадан аударылған. Аудармадан қарағанда ұйғыр тіліндегі нұсқасы деуге болатын өзіндік шығарма. Ұйғырлар арасында кең тараған тағы бір сутра – **Sekiz Yükmek** (Сегіз жазба) атты шығарма. **İnsadi Sudur** атты сутра негізінен дін адамдарының бір-біріне жасаған күнәларын баяндау жолдарына арналған шығарма. **Yitiken Sudur** атты сутра – сиқыр жасауға қатысты сутра жинағы. **Kşanti Kilguluk Nom Bitig** атты сутра – күнә шығару жолдары жайлы жазба [25, 476 б.].

3) Абидармалар: Буддалық діни танымды түсіндіретін, философиялық таным жиынтығы. Тілі өте ауыр, түсіну қиын, діни терминдерге бай жазба. *Abidarim Kınlig Koşavarti Şastir* атты абидарма – қытай тілінен аударылған көлемді шығарма [26, 38 б.].

4) Басқа мәтіндер: **Küentso (Hüen-Tsang) өмірбаяны** атты шығарма – Кюенто атты бір буддалық дін адамының 630-645 жылдар арасында Түркістан арқылы Үндістанға жасаған саяхаты және Қытайдағы өзінің өмірі жайында баяндаған дүниесі. Қытай тілінен көне ұйғыр тіліне аударған – танымал ұйғыр жазушысы, ақыны *Şıŋku Şeli Tutuŋ* (Шыңқу Шели Тұтұң).

3. Христиан дініне қатысты жазбалар

Көне ұйғыр дәуіріне тиесілі жазбалар арасында будда және манихей діни шығармаларынан басқа, христиан дінінің несториан ағымына тиесілі жазбалар да табылған. Қасиетті Георгтың тартқан өлім азаптары жайлы баяндалған үзінді А. Ле Соқ тарапынан ғылыми айналымға ұсынылған болатын [21, 305 б.].

4. Мұсылман дініне қатысты жазбалар

XIII ғасырдан бастап Шығыс Түркістан аймағында мұсылман дінінің кең таралып, тез жайыла бастағанын білеміз. Әсіресе Хочо қаласы аймағынан табылған өлең үзінділері кездеседі. Бұл шығармалар будда және манихей діни шығармаларынан мазмұндық тұрғыда ерекшеленеді (адамгершілік, моральдік тақырыптарды қамтыған) [27, 245-267 б.].

Қорытынды

Көне ұйғыр жазуы түркілердің төл жазуы болмаса да, араб жазуынан кейінгі түркілерге ұзақ уақыт қызмет еткен (шамамен он ғасырға жуық) жазу түрі ретінде және кең көлемді түркі әдеби тілінің қалыптасуына қызмет еткен жазу жүйесі ретінде түркі мәдениетіндегі және әлем мәдениетіндегі алар орны ерекше.

Ендеше, осы ерекше жазу жүйесінің шығу тегі, дамуы, таралуы жайлы зерттеулер негізінде біз де көне ұйғыр жазуын түркілердің қолдану ерекшелігіне және осы жазумен бізге жеткен жазба ескерткіштердің мазмұндық ерекшелігі негізінде жүйелеп, таныстыруға тырыстық.

Көне ұйғыр жазуының түркілер тарапынан қолданылуын тарихи деректер негізінде тарқатып, сол кезеңдегі жазба ескерткіштердің жазылу ерекшелігі негізінде үш топқа жүйелеп, әр топтың негізгі белгілерін ашып айқындап беруге тырыстық.

Ғылым әлемінде көне түрік бітіг жазуынан кейін назар аудартқан ерекше жағдай Шығыс Түркістан аймағынан табылған жазба ескерткіштер еді. Бұл жазба ескерткіштер жазу түрлерінің алуандығымен, мазмұндық тұрғыдағы түрлілігімен әлем түркітанушыларын таңдандырды. Осы жазба ескерткіштерді мазмұндық тұрғыда жіктеп, жүйелеуге тырыстық. Бұл келешекте қазақ ғалымдарының көне ұйғыр жазуымен жазылған жазба ескерткіштерді зерттеуіне көмек болады деген сенімдеміз.

Әдебиет

1. Тазағұл А. Uygurlar. Genel Türk Tarihi. – Т.1. – Ankara, 2002. – 716 s.
2. Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. – Астана: Күлтегін, 2005. – 359 б.
3. Аманжолов К.Р. Түркі халықтарының тарихы. – Алматы: Білім, 2005. – 304 б.
4. Çandarlıoğlu G. Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü. Genel Türk Tarihi 2. – Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. – 318 s.
5. Grousset R. Bozkır İmparatorluğu (Çeviren: Reşat Üzmen). – İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980. – 518 p.
6. Тугушева Л.Ю. Древнеуйгурский язык // Языки Мира. Тюркские языки. – Москва: Индрик, 1997. – С. 52-61.
7. Schamiloglu U. Türk yazı dillerinin tarihi dönemleri: yeni bir bakış // «Түркі өркениеті: түп тамырынан қазіргі заманға дейін» атты VIII халықаралық түркология конгресі жинағы. – Түркістан, Стамбул, 2019. – С. 1-10.
8. Muller F. Ein iranisches Sparchdenkmal aus der nordlichen Mongolei // SBAW, phil.-hist. – Cl. XXVII (1909). – P. 712-730.
9. Gauthiot R. De l'alphabet sogdien // JA. – 10 serie, XVII (1911). – P. 71-90.
10. Von Le Coq A. Türkische Manichaica aus Chotscho I-III. – Anhang, 1911. – P. 109-113.
11. Щербак А.М. Тюркская руника. Происхождение древнейшей письменности тюрков, границы её распространения и особенности использования. – СПб: Наука, 2001. – 148 с.
12. Von Gabain A. Altürkische Grammatik. – Wiesbaden, 1974. – 398 p.

13. Бартольд В.В. Работа по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Том V. – Москва: Наука, 1968. – 759 с.
14. Babayarov G., Asanov E. Coins of Tokharistan with old turkic titles // *Turkic Studies Journal*. – №2. – Nur-Sultan: L.N.Gumilyov Eurasian National University, 2020. – P. 7-26.
15. Von Gabain A. Alttürkisches Schrifttum // *Sitzungsberichte der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, phil.-hist.* – KI., Jg. 1948. – ntIII (1950). – P. 3-13.
16. Radloff W. Däs Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun. T.I. Der Text in Transcription hrsg. Von Dr.W.Radloff. – St.–Pbg., 1891. – I. – XCIII. – P. 241-294.
17. Kotwicz W. Quelques donnees nouvelles sur les relations entre les Mongols et les Ouigours // *Rocznik Orientalistyczny* II. – 1925. – 244 p.
18. Pelliot P. Les systems d'écriture en usage chez les anciens Mongols // *Asia Major* II – 1925. – P. 287-289.
19. Clauson G. Turkish and Mongolian studies. – London, 1962. – 100 p.
20. Sims-Williams N. The Sogdian sound-system and the origins of the Uyghur script // *JA*. – CCLXIX, 1-2, 1981. – P. 347-360.
21. Tezcan S. En Eski Türk Dili ve Yazını // *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*. – Ankara: TTK, 1978. – S. 271-323.
22. Orkun H.N. Eski Türk Yazıtları II. – İstanbul: TDK, 1938. – 218 s.
23. Кызласов И. Современные основы тюркской рунологии // *Turkic Studies Journal*. – №2 (2). – Nur-Sultan: L.N.Gumilyov Eurasian National University, 2020. – P. 6-14.
24. Tugusheva L. Early Medieval Uighur Records from East Turkestan // *Manuscripta Orientalia. International Journal for Oriental Manuscript Research*. – Vol. 2. – No 3, September, 1996. – P. 8-15.
25. Özönder Barutçu F. S. Eski Türklerde Dil ve Edebiyat, Türkler. C.3. – Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002. – 501 s.
26. Tekin Ş. Uygurca Metinler II. Maytırsimit. – Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1976. – 1283 s.
27. Arat R.R. Eski Türk Şiiri. – Ankara: TTK, 1965. – 506 s.

Reference

1. Taşağıl A. Uygurlar. Genel Türk Tarihi. T.1. Ankara, 2002. 716 p. [in Turkish].
2. Joldasbekov M., Sartqojayly Q. Orhon eskertkisherinin tolyq atlası [Full atlas of Orkhon monuments]. Astana, Kultegin, 2005. 359 p. [in Kazakh].
3. Amanjolov K.R. Turki halyqtarynyn tarihy [History of the Turkic peoples]. Almaty, Bilim, 2005. 304 p. [in Kazakh].
4. Çandarlıoğlu G. Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü. Genel Türk Tarihi 2. Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002. 318 p. [in Turkish].
5. Grousset R. Bozkır İmparatorluğu (Çeviren: Reşat Üzmen). İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1980. 518 p. [in Turkish].
6. Tugusheva L. Drevneuigurskii yazyk [The ancient Turkic language]. In: *Yazyki Mira. Turkskie yazyki [The languages of the world. Turkic languages]*. Moscow, İndrik, 1997. P. 52-61. [in Russian].
7. Schamiloglu U. Türk yazı dillerinin tarihi dönemleri: yeni bir bakış. In: «Turki orkenieti: tup tamyrynan qazirgi zamanga deiin» aty VIII halyqaralyq turkologiya kongresi jinagy [Historical periods of Turkish written languages: a new perspective. In: *Proceedings of the VIII International Congress of Turkology «Turkic Civilization: from the Roots to the Present»*]. Turkistan, Stambul, 2019. P. 1-10. [in Turkish].
8. Muller F. Ein iranisches Sparchdenkmal aus der nordlichen Mongolei. In: *SBAW, phil.-hist. Cl. XXVII*, 1909. P. 712-730.
9. Gauthiot R. De l'alphabet sogdien. In: *JA*. 10 serie, XVII, 1911. P. 71-90.
10. Von Le Coq A. Türkische Manichaica aus Chotscho I-III. Anhang, 1911. P. 109-113.
11. Sherbak A.M. Turkskaya runika. Proishojdenie drevneishei pismennosti trok, granisy eyo rasprostraneniya i osobennosti ispolzovaniya [Turkic rune. The origin of the ancient writing of the Turks, the boundaries of its distribution and features of use]. Saint-Petersburg, «Nauka», 2001. 148 p. [in Russian].

12. Von Gabain A. *Altürkische Grammatik*. Wiesbaden, 1974. 398 p.
13. Bartold V.V. *Rabota po istorii i filologii turkskih i mongolskih narodov*. Tom V [The work on the history and philology of the Turkic and Mongolian peoples. Volume V.]. Moscow, Nauka, 1968. 759 p. [in Russian].
14. Babayarov G., Asanov E. Coins of Tokharistan with old turkic titles. In: *Turkic Studies Journal*. №2. Nur-Sultan, L.N.Gumilyov Eurasian National University, 2020. P. 7-26.
15. Von Gabain A. *Altürkisches Schrifttum*. In: *Sitzungsberichte der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, phil-hist. Kl., Jg., 1948. ntIII, 1950. P. 3-13.*
16. Radloff W. *Däs Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun*. T.I. *Der Text in Transcription* hrsg. Von Dr.W.Radloff. Saint.-Petersburg, 1891, I, XCIII. P. 241-294.
17. Kotwicz W. Quelques donnees nouvelles sur les relations entre les Mongols et les Ouigours. In: *Rocznik Orientalistyczny* II. 1925. 244 p.
18. Pelliot P. Les systems d'écriture en usage chez les anciens Mongols. In: *Asia Major* II. 1925. P. 287-289.
19. Clauson G. *Turkish and Mongolian studies*. London, 1962. 100 p.
20. Sims-Williams N. The Sogdian sound-system and the origins of the Uyghur script. In: *JA*. CCLXIX, 1-2, 1981. P. 347-360.
21. Tezcan S. *En Eski Türk Dili ve Yazını*. In: *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*. Ankara, TTK, 1978. P. 271-323. [in Turkish].
22. Orkun H.N. *Eski Türk Yazıtları II*. İstanbul, TDK, 1938. 218 p. [in Turkish].
23. Kyzlasov İ. *Sovremennye osnovy turkskoi runologii* [The modern foundations of the Turkic runology]. In: *Turkic Studies Journal*. №2 (2). Nur-Sultan, L.N.Gumilyov Eurasian National University, 2020. P. 6-14. [in Russian].
24. Tugusheva L. Early Medieval Uighur Records from East Turkestan. In: *Manuscripta Orientalia. International Journal for Oriental Manuscript Research*. Vol. 2. No 3, September, 1996. P. 8-15.
25. Özönder Barutçu F.S. *Eski Türklerde Dil ve Edebiyat, Türkler*. C.3. Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002. 501 p. [in Turkish].
26. Tekin Ş. *Uygurca Metinler II*. Maytırsimit. Ankara, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1976. 1283 p. [in Turkish].
27. Arat R.R. *Eski Türk Şiiri*. Ankara, TTK, 1965. 506 p. [in Turkish].

T. Moldabay

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan
(E-mail: talgatmoldabay@mail.ru)*

Peculiarities of the use of the ancient Uyghur alphabet on the basis of written texts

Abstract. Ancient Uyghur writing occupies a special place in the culture of steppe nomads. It is believed that the ancient Uyghur writing arose based on the Sogdian writing (more precisely: it was adapted to it), nevertheless, this writing was used by the steppe nomads for a long time and played an important role in the formation of the ancient Uyghur literary language.

Ancient Uyghur inscriptions found in East Turkestan became the object of close attention of scientists after the discovery of the ancient Turkic runic writing.

It should also be noted that the ancient Uyghur inscriptions are very diverse in genres, differ in the variety of content and forms of grapheme writing, the classification and analysis of which is the subject of this article. Moreover, we have systematized by content all the main texts of the era of the Uyghur Kaganate, revealed the features of their functioning. Thus, we are trying to reveal the significance and importance of the ancient Uyghur culture in the common Turkic culture and make our contribution to its research.

Keywords: writing, ancient Uyghur, alphabet, Uyghur Khanate, written monuments, culture, East Turkestan, Turfan.

Т. Молдабай

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Республика Казахстан
(E-mail: talgatmoldabay@mail.ru)*

Особенности использования древнеуйгурского алфавита в письменных памятниках

Аннотация. Древняя уйгурская письменность занимает особое место в культуре степных кочевников. Считается, что древняя уйгурская письменность возникла на базе согдийской письменности (точнее: была адаптирована к ней), тем не менее эта письменность использовалась степными кочевниками в течение длительного времени и сыграла важную роль в формировании древнего уйгурского литературного языка.

Древние уйгурские надписи, обнаруженные в Восточном Туркестане, стали объектом пристального внимания ученых уже после открытия древнетюркской рунической письменности.

Следует также отметить, что древние уйгурские надписи весьма разнообразны по жанрам, отличаются многообразием содержания и формами начертания графем, классификации и анализу которых посвящена данная статья. Более того, нами систематизированы по содержанию все основные тексты эпохи Уйгурского каганата, раскрываются особенности их функционирования. Тем самым, мы пытаемся раскрыть значимость и важность древней уйгурской культуры в общетюркской культуре и внести свою лепту в ее исследование.

Ключевые слова: письменность, древний уйгурский алфавит, Восточный Туркестан, Турфан, Уйгурское ханство, письменные памятники, культура.

Автор туралы мәлімет:

Молдабай Талгат, Ph.D., түркітану кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

Information about author:

Moldabay Talgat, Ph.D., assoc. Professor of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str., 2, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

Сведения об авторе:

Молдабай Талгат, Ph.D., доцент кафедры тюркологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева, 2, Нур-Султан, Республика Казахстан.